

УДК [930+932.2]43.4(477.411)

Володимир Бірчак,
керівник академічних програм
Центру досліджень визвольного руху
(Київ) Україна, birchak87@gmail.com

Тетяна Пастушенко,
к.і.н., ст.н.с., Інститут історії України НАН України
(Київ) Україна, tetiana_p@ukr.net

СИРЕЦЬКИЙ ВИПРАВНО-ТРУДОВИЙ ТАБІР ПОЛІЦІ БЕЗПЕКИ ТА СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ В КИЄВІ: ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ ТА ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ

У цій статті розглядається еволюція досліджень історії табору, організованого нацистами поблизу Бабиного Яру у 1942–1943 роках, а також представлені попередні результати міжнародного проєкту «Сирецький і Яновський нацистські табори в документах радянських спецслужб». Цей проєкт розпочався у 2020 році та реалізується Галузевим державним архівом Служби безпеки України, Інститутом історії України Національної академії наук України й Центром дослідження визвольного руху спільно з Дослідницьким центром імені Леоніда Невзліна при Єврейському університеті в Єрусалимі.

Свідчення про масові розстріли євреїв у Бабиному Яру та нацистські злочини у Сирецькому таборі були детально зафіксовані співробітниками НКВС одразу після повернення до Києва радянської влади. Але ці матеріали залишалися недоступними для дослідників аж до розпаду СРСР. У публічному просторі була поширена історія, яку розказав уцілілий єврейський в'язень Володимир Давидов про «Сирецький концтабір», редагована відповідно до радянської концепту «Великої Вітчизняної війни».

Під час виконання міжнародного проєкту в архіві Служби безпеки України вдалося виявити нові архівні справи, які безпосередньо стосуються історії Сирецького табору, його в'язнів та охоронців. Ці матеріали проливають світло на нові обставини функціонування табору, дають можливість встановити понад тисячу нових прізвищ його в'язнів, реконструювати їх біографії, уточнити відомі факти.

Ключові слова: Друга світова війна, нацистська окупація України, Київ, Бабин Яр, Сирецький табір, виправно-трудоий табір поліції безпеки та СД.

6 листопада 1943 р. до Києва слідом за військами разом із представниками радянського керівництва приїхав Олександр Довженко, який у своєму щоденнику записав: «... Приблизно опівдні, ми з М. Хрущовим, маршалом Жуковим поїхали в Київ. Поруйновані шляхи, падаль, словом, все, як на війні. [...]. Але найбільш уразили мене не будинки в огні, не смітники і не задимлене повітря. Найбільш уразили мене, повергли в незабутній сум і розпач і тугу, якої я теж ніколи не забуду — се люди... Населення в Києві фактично нема. Є невеличка купка убогих, нужденних і злиденних недобитків. Нема дітей, нема дівчат, нема юнаків. Тільки баби да каліки. Картина потрясаюча. Такого наш світ на протязі кількох століть, многих століть, не знає»¹.

9 листопада 1943 р. один із таких дивовижним чином вцілілих киян прийшов до районного відділення НКВС, щоб повідомити про «розправу німців над єврейським населенням Києва». Це був Володимир Давидов. Він розповів моторошну історію про вбивство євреїв у Бабиному Яру, про «Сирецький концентраційний табір», викопування і спалення десятків тисяч трупів та неймовірну втечу в'язнів-смертників. Як співробітник НКВС (до війни він працював начальником відділу праці Волгобуду) Давидов знав як функціонує радянська система спецслужб, можливо, тому прийшов свідчити першим серед колишніх бранців Сирецького табору.

Свідчення Володимира Давидова лягли в основу інформації «Про наслідки нацистської окупації Києва», яка 12 листопада надійшла на ім'я наркома держбезпеки СРСР В. Меркулова за підписом наркома держбезпеки УРСР С. Савченка. У цьому документі вперше на офіційному рівні прозвучала назва «Сирецький табір», були подані відомості про розстріляних у Бабиному Яру «100.000 советских граждан, [в] том числе до 20.000 военнопленных Красной Армии», про використання для вбивства машин-«душогубок», та залучення в'язнів Сирецького табору для приховування слідів масових вбивств у Бабиному Яру².

У цій статті висвітлюється еволюція досліджень історії табору, організованого нацистами поблизу Бабиного Яру, в радянський період і в сучасній Україні, а також репрезентуються попередні результати міжна-

¹ Довженко О.П. Щоденникові записи, 1939–1956. Дневниковые записи, 1939–1956. Харків: Фоліо, 2013. С. 299, 301, 308.

² Галузевий державний архів Служби безпеки Укрнин (далі — ГДА СБ України), ф. 79, оп. 1(2001), спр. 4, арк. 1–3.

родного проекту «Сирецький» і «Яновський» нацистські табори в документах радянських спецслужб», що реалізується Галузевим державним архівом Служби безпеки України, Інститутом історії України Національної академії наук України та Центром дослідження визвольного руху спільно з Дослідницьким центром імені Леоніда Невзліна при Єврейському університеті в Єрусалимі.

Після заяви Володимира Давидова до радянських спецслужб події почали розгортатися стрімко. 12 листопада 1943 р. у міському відділенні НКВС Києва були зафіксовані письмова заява та протоколи свідчень ще двох в'язнів із «команди смертників» — Якова Стеюка та Леоніда Островського.

Цього ж дня, 12 листопада 1943 року, інші вцілілі в'язні Сирецького табору Юхим Вілкіс та Семен Берлянд затримали на вулиці Дмитрівській і привели до відділення НКВС колишнього в'язня цього табору, який виконував обов'язки сотника, Івана Морозова. У своїх емоційних письмових заявах та свідченнях, які слідчий НКВС записав через кілька днів, вони описали екстремальні умови ув'язнення для вцілілих київських євреїв.

23 листопада Ісаак Бродський зустрів на вул. Межигірській колишнього комірника Сирецького табору, який брав участь у знущаннях над ув'язненими. Уже у відділенні міліції з'ясувалося, що цього чоловіка звати Володимир Бистров.

На основі цих свідчень і заяв у листопаді 1943 р. органи внутрішніх справ відкрили кримінальне провадження проти сотників і бригадирів Сирецького табору — Івана Морозова (12 листопада 1943 р.), Володимира Бистрова, Степана Куріпка, Василя Колбасьєва, Сергія Сорокіна (22 листопада 1943 р.) та учасниці Київського радянського підпілля і старшої жіночого відділення табору Єлизавети Логінової (24 листопада 1943 р.).

3 грудня 1943 р. було підготовлено доповідну записку секретарю ЦК КП(б)У М. Хрущову за підписом наркома внутрішніх справ УРСР В. Рясного «про арешт групи катів гестапо Сирецького табору в Києві»³. У цьому документі подавалися перші результати слідства над «колишніми військовополоненими, які перешли на службу до німців» і брали участь у вбивствах в Сирецькому таборі: комірником табору Володимиром Бистровим та бригадирами Василем Колбасьєвим і Степаном Куріпком. Комендантом табору був есесівець Радомський. Тут утримувалися «військовополонені Червоної армії, арештовані німцями члени партії і комсомольці, євреї та інші особи». У таборі «систематично

³ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України), ф. 1, оп. 23, спр. 524, арк. 201–205.

проводилися розстріли» ув'язнених, їх вішали, вбивали, закопували живцем в землю, тих, хто знесилений, не міг працювати. Серед способів убивства описувався епізод, коли одного з бранців змушували залазити на дерево, яке потім спилювали і людина падала разом із деревом та розбивалася. Голодних і немічних в'язнів щоденно змушували робити так звану фіззарядку, вони бігали, лягали, вставали, повзали до знесилення. У документі наведені факти ілюструвалися цитатами зі свідчень арештованих колишніх бригадирів. Підсумовувався документ інформацією про те, що слідство триває й ведеться пошук інших злочинців.

Публічно історія Сирецького табору з'явилася вже 17 листопада 1943 року в газеті «Київська правда», де ціла сторінка під заголовком «Що сталося в Бабиному Яру» (але без імені автора) була присвячена цій темі⁴. У статті констатовалося вбивство восени 1941 року в Бабиному Яру «десяти тисяч мирного населення» та переказувалися розповіді свідків, прізвища яких, окрім імен вцілілих в'язнів Давида Будника та Леоніда Островського, не називалися. Під рубрикою «У Сирецькому концтаборі» була представлена історія колишніх футболістів київського «Динамо», яких ув'язнили у цьому таборі, ніби-то, лише тому, що вони в окупованому Києві перемогли німецьку команду. Згодом, 24 лютого 1943 року «славних футболістів» есесівці розстріляли серед інших заручників за втечу двох в'язнів. Інші сюжети у цій статті оповідали про використання нацистами для вбивства людей машин-«душогубок», про створення із в'язнів Сирецького табору «бригади смертників», яких змусили розкопувати і спалювати трупи розстріляних у Бабиному Яру, про втечу цих в'язнів та їх порятунок на території цегельного заводу за допомогою місцевих працівників — мешканців Києва.

На початку 1944 року у повідомленні Надзвичайної державної комісії «Про руйнування та звірства, які вчинили німецько-фашистські загарбники в місті Києві»⁵ після розділів про втрати промислових об'єктів та культурних пам'яток подавалася інформація про винищення «мирних громадян і радянських військовополонених» міста. Зокрема, повідомлялося про вбивство у Сирецькому таборі 25 тисяч осіб, знущання над ув'язненими та детально цитувалися свідчення Л. Островського, С. Берлянда, В. Давидова, Я. Стеюка та І. Бродського про викопування та спалення трупів у Бабиному Яру у серпні–вересні 1943 року.

⁴ Що сталося у Бабиному Яру. *Київська правда*. 1943. 17 листоп. С. 3.

⁵ Сообщение Чрезвычайной Государственной Комиссии по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков и их сообщников и причиненного ими ущерба гражданам, колхозам, общественным организациям, государственным предприятиям и учреждениям СССР: О разрушениях и зверствах, совершенных немецко-фашистскими захватчиками в городе Киеве от 29 февраля 1944 года. Москва: ОГИЗ, 1944. 15 с. URL: <https://digital.warmuseum.kiev.ua/documents/visu/2>

До кінця 1945 року поступово формувалася публічна історія Сирецького табору. Не обійшлося без спроб ще більше «героїзувати» вцілілих в'язнів. Так 20 травня 1945 р. Давидов, Будник, Трубаков, Долінер і Кукля підготували записку «У Сирецькому таборі»⁶, яка, очевидно, призначалася для партійних органів, оскільки зберігається в Державному архіві Київської області у фонді «Матеріали партійно-комсомольського та партизанського руху в Київській області під час тимчасової німецько-фашистської окупації». У цьому документі автори представили себе та своїх рідних як учасників підпільної групи, яким вдалося навіть передавати в табір листівки і радянську пресу. Але ця версія не набула поширення і надалі отримала перевагу історія про ситуативну організацію в'язнів-смертників, які підготували свою втечу із Бабиного Яру. В основу цієї оповіді лягли два тексти Володимира Давидова. Це — його спогади, розміщені на виставці «Комсомол і молодь Радянської України у Вітчизняній війні», яка відкрилася у 1945 році в Історичному музеї в місті Києві⁷. Другий текст — статтю «Табір смерті» надрукували в газеті «Правда України» 17 січня 1946 року⁸. Саме у цей час у пресі почали публікувати матеріали із засідань Нюрнберзького процесу в Німеччині та суду проти нацистських злочинців у Києві.

Основними пунктами розповіді про Сирецький табір стали такі моменти. Сирецький табір був створений нацистами для повільного знищення радянських громадян, жителів Києва: військовополонених, комуністів і комсомольців, учасників патріотичного підпілля, які чинили опір окупантам. Табір мав велику територію, яка поділялася на чоловічу, жіночу та робочу зони. Влада в таборі належала есесівцям на чолі з Паулем Радомські. До знущання та вбивства в'язнів залучалися окрім нацистів ще й місцеві пособники «бригадири і сотники», які були кримінальними елементами й ворогами радянської влади. Всі роботи не мали практичної користі та проводилися для знущання та фізичного вбивства в'язнями. Як спосіб підтримання дисципліни і приниження в'язнів у таборі проводили так звану «фіззарядку», зазвичай її практикували для новоприбулих. Одним із видів покарання було привселюдне побиття людини палицями чи нагайками на спеціальному столі. Для попередження втеч адміністрація табору проводила розстріли перед строем заручників, обраних серед в'язнів. Напередодні відступу німців з Києва у серпні 1943 року полонених Сирецького табору закували в кайдани і

⁶ Бабий Яр: человек, власть, история. Документы и материалы в 5 книгах. Кн. 1, 2004. С. 361–364.

⁷ Там само. С. 365–369.

⁸ Давыдов В. Лагерь смерти. *Правда Украины*. 1946. 17 січ. С. 3.

змусили викопувати трупи розстріляних у Бабиному Яру. Єдино можливим способом залишитися живим була втеча. Всі, хто цього не зробив, загинули. Фактично за основу історії табору взяли неймовірну долю єврейських в'язнів, яким дивом вдалося вижити в окупованому Києві і врятуватися із «бригади спалювачів трупів». Але при цьому вилучалася будь-яка згадка про євреїв як жертв масових розстрілів у Бабиному Яру та в'язнів Сирецького табору, мова йшла винятково про військовополонених та «мирних радянських громадян».

Деякий час після війни історія Сирецького табору та його в'язнів з'являлася у пресі (в тому вигляді, як вона вже була сформульована у «повідомленні НДК»), серед публікацій стенограм засідань Київського процесу над нацистськими злочинцями у 1946 році⁹, матеріалів Міжнародного військового трибуналу в Нюрнберзі 1946–1947 років¹⁰.

У Федеративній Республіці Німеччина тема злочинів, скоєних у Бабиному Яру і організованому поблизу нього таборі розслідувалася під час низки судів над нацистськими злочинцями. Для цього дослідження важливі в першу чергу матеріали Земельного суду в Карлсруе за 1961 рік і перегляд цієї справи у 1963 році проти посадовців поліції безпеки та СД Києва та Земельного суду в Штутгарті за 1969 рік проти учасників так званої зондеркоманди 1005. Вироки цих та багатьох інших судів над нацистами публікувалися в пресі та з 1968 року почали виходити окремими виданням¹¹. Зокрема, матеріали повоєнного судового процесу

⁹ Свідками на Київському процесі виступали колишні в'язні Сирецького табору Семен Берлянд та Наталія Ткаченко. Див.: *Правда України*. 1947. 25 янв. С. 3.

¹⁰ Нюрнберзький процес над головними німецькими воєнними преступниками: сб. материалов: В 7 т. Сост. Г.Н. Александров [и др.]; общ. ред. Р.А. Руденко. Москва: Госюриздат, 1957. Т. 3: Военные преступления и преступления против человечности. 1958. С. 312.

¹¹ Justiz und NS-Verbrechen. Sammlung deutscher Strafurteile wegen nationalsozialistischer Tötungsverbrechen 1945–1999 / hrsg. C.F. Rüter, W. Dick De Mildt. Amsterdam: Amsterdam University Press; Багатомний збірник судових вироків над нацистськими злочинцями базується на роботі дослідницької групи на юридичному факультеті Амстердамського університету та редагуються Діком де Милдтом та Крістіаном Ф. Рютером. Перший том збірки вийшов у 1968 р. До 2012 р. було видано 49 томів, включаючи репродукції історичних документів. Імена злочинців, свідків та жертв зазвичай не згадуються, а замінюються початковими літерами. Видання містить понад 1500 судових рішень з кримінальних проваджень в американських, британських та французьких окупаційних зонах та Федеративній Республіці. Додатковий збірник правосуддя НДР та нацистських злочинів того ж видавця видавався з 2002 по 2009 р. і нараховує 14 томів. Він містить понад 1600 судових рішень з кримінальних проваджень у радянській зоні окупації та НДР, а також інформацію про реабілітаційні процедури у Федеративній Республіці з 1991 р. З кінця 2008 р. це унікальне видання представлено онлайн. URL: <https://junsv.nl/westdeutsche-gerichtsentscheidungen>

1963 року в Карлсруе над колишніми співробітниками поліції безпеки та СД Києва дали можливість доповнити історію табору поблизу Бабиного Яру свідченнями нацистських функціонерів — начальника поліції безпеки та СД Києва Ганца Шумахера та начальника поліції безпеки та СД генеральної округи «Київ» Еріха Ерлінгенра¹². Але до наукових праць ці матеріали потрапили лише у 2000 роках.

Подальші спогади¹³ й дослідження історії Сирецького табору з'явилися вже після розпаду Радянського Союзу, коли припинився ідеологічний тиск і відкрилися архівосховища, зокрема архіви колишнього КДБ. Дослідження Тетяни Євстаф'євої¹⁴, однієї із авторок збірника документів «Бабин Яр: людина, влада, історія»¹⁵, базувалося на виявлених в архіві Служби безпеки України свідченнях очевидців і протоколах допитів, зафіксованих співробітниками НКВС у Києві ще під час війни та в повоєнні роки. Авторка детально реконструювала топографію Сирецького табору, показала більш різноманітний склад в'язнів: як учасників підпілля та потенційних опонентів нацистського режиму, так і місцевих колаборантів: співробітників поліції, служби безпеки, керівників житлових будинків. Дослідниця надала голос жінкам-ув'язненим, які до того лише побіжно згадувалися у свідченнях чоловіків-в'язнів. Через біографію старшої по жіночому відділенню Єлизавети Логінової вона показала їх становище у таборі. Т. Євстаф'єва вперше описала діяльність 23-го шуцманшафт батальйону СД з охорони Сирецького табору, військово-службовці якого переважно склалися із жителів Київської і Полтавської областей. Проте, історія в'язнів у цьому дослідженні також хронологічно обмежувалася 1943 роком, часом, коли припинив існувати табір поблизу Бабиного Яру. Хоча авторка і згадує про їх евакуацію, але далі оповідь не продовжує. Тетяна Євстаф'єва називає Сирецький табір «концтабором» і подає суто негативний образ «бригадирів і сотників», а стосовно побуту та праці в'язнів дотримується версії історії Сирецького табору, створеної у 1945 році, що не пояснює, яким чином людям вдалося вижити.

¹² Justiz und NS-Verbrechen. Sammlung deutscher Strafurteile wegen nationalsozialistischer Tötungsverbrechen 1945–1999 / hrsg. C. F. Rüter, W. Dick De Mildt. Amsterdam: Amsterdam University Press, Bd. XVIII.

¹³ Будник Д., Капер Я. Ничто не забыто: Еврейские судьбы в Киеве, 1941–1943. Konstanz, 1993; Трубаков З. Тайна Бабьего Яра. Тель-Авив, 1997.

¹⁴ Евстафьева Т. Сырецкий концентрационный лагерь. *Бабин Яр: человек, власть, история. Документы и материалы в 5 книгах. Сост. Евстафьева Т., Нахманович В. Кн. 1*, 2004. С. 171–186.

¹⁵ Бабин Яр: человек, власть, история. Документы и материалы. В 5 книгах. Книга 1. Историческая топография. Хронология событий. Составители: Татьяна Евстафьева, Виталий Нахманович. Киев: Внешторгиздат, 2004. 597 с.

У дослідженні американського історика українського походження Олександра Прусіна «Спільнота насильства: Зіпо/СД та його роль у системі нацистського насильства і терору і генеральній окрузі «Київ»¹⁶, написаному на основі документів судових процесів у повоєнній Німеччині, СРСР та свідчень очевидців, подається історія Сирецького табору у контексті діяльності поліції безпеки та СД в Києві. У цій статті вперше прозвучала назва табору, яку використовували співробітники нацистських спецслужб, — «Arbeitserziehungslager, скорочено AEL», тобто «виправно-трудоий табір» (а не концентраційний). Про Сирецький табір, як один із виправно-трудоих таборів на окупованій радянській території, пише німецький дослідник Корд Пагенштехер у німецькому багатотомному виданні «Місця терору»¹⁷. Але щодо деталей функціонування, внутрішнього розпорядку і повсякдення в'язнів Сирецького табору — обоє дослідників притримуються версії, викладеної Володимиром Давидовим у 1945 році.

Останньою спробою комплексної характеристики Сирецького табору є стаття російського історика Станіслава Аристового, опублікована у 2015 році¹⁸. Головна ідея цього дослідження полягала в тому, аби довести, що незважаючи на офіційну назву табору, — виправно-трудоий — за всіма ознаками табір поліції безпеки та СД поблизу Бабиного Яру був концентраційним. Автор також широко залучив свідчення очевидців із українських та російських архівів: ГДА СБУ, ДАКО та ГАРФ, матеріали Надзвичайної державної комісії. І в цьому дослідженні хронологічно історія в'язнів обмежується історією Сирецького табору в 1942–1943 роках, а географічно — територією міста Києва.

Пошук, проведений упродовж 2020–2021 років під час спільного проекту «Сирецький і Яновський нацистські табори в документах радянських спецслужб», що реалізується Галузевим державним архівом Служби безпеки України, Інститутом історії України Національної академії наук України та Центром дослідження визвольного руху спільно з Дослідницьким центром імені Леоніда Невзліна при Єврейському університеті в Єрусалимі, дав можливість виявити нові архівні справи, які стосуються безпосередньо історії Сирецького табору, його в'язнів, охоронців, а також широкого спектру діяльності поліції безпеки та служби

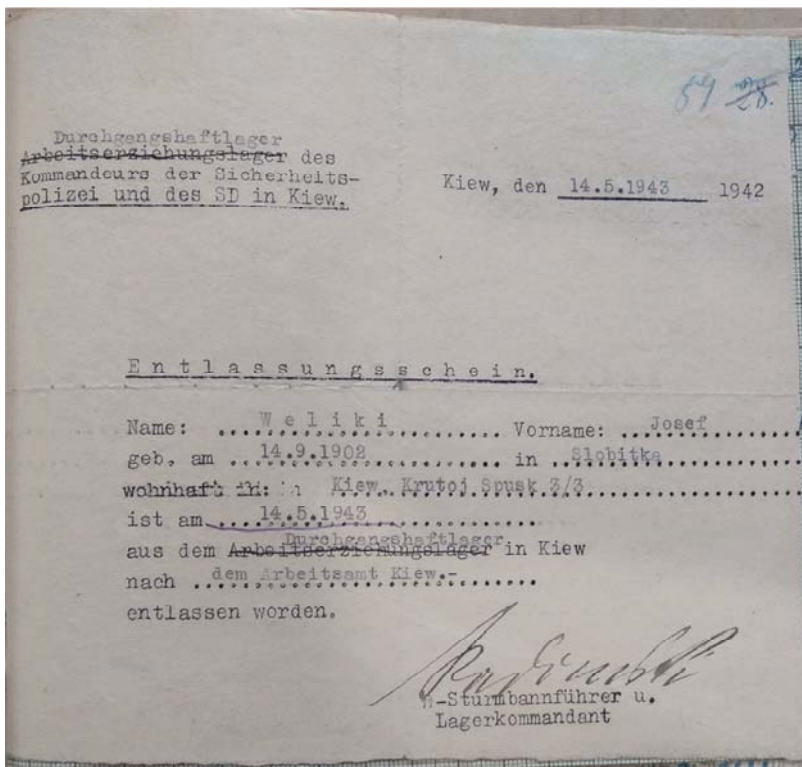
¹⁶ Prusin Alexander V. A Community of Violence: The SiPo/SD and Its Role in the Nazi Terror System in Generalbezirk Kiev. *Holocaust and Genocide Studies*. 2007. 1(21). P. 1–30.

¹⁷ Pagenstecher Cord. Arbeitserziehungslager. Benz, W., Distel, B. (Hsg.) *Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager*. (Vols. 9). München: Beck, 2009. S. 75–100.

¹⁸ Aristov Stanislav. Next to Babi Yar: The Syrets Concentration Camp and the Evolution of Nazi Terror in Kiev. *Holocaust and Genocide Studies*. 2015. 3(29). P. 431–459.

безпеки в генеральній окрузі «Київ», а також реконструювати методи й результати розслідування злочинів нацистів, які проводили органи НКВС у повоєнний час. Залучення матеріалів з Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Державного архіву Київської області, Архівів Арользену (ФРН) уможливило виявлення нових обставин функціонування табору й дозволило реконструювати біографій в'язнів, уточнити відомі факти.

Однією з проблем дослідження історії Сирецького табору є відсутність оригінальних німецьких документів, тому реконструкція функціонування табору проводилася винятково на основі свідчень очевидців. Під час цієї пошукової роботи вдалося виявити 10 оригінальних документів табору при поліції безпеки і СД Києва, що дають підстави впевнено ідентифікувати його як Сирецький. Головна причина, чому ці документи «не помічали» до цього часу, полягає у тому, що табір поблизу Бабиного Яру офіційно не називався «Сирецьким». Це був виправно-трудоий табір, а з травня 1943 р. — пересильний тюремний табір. Ключовим доказом правильності таких припущень є посвідчення про звільнення із табору сотників Йосипа Великого та Колбасьєва від 14 травня 1943 року¹⁹:

¹⁹ ГДА СБУ, ф. 5, спр. 46839, арк. 59.

На цьому бланку видно одночасно дві назви табору: надрукований «виправно-трудоий табір при командувачі поліції безпеки та СД в Києві» (Arbeitserziehungslager), а вже в травні 1943 р. (очевидно у цей час Київ перейшов у підпорядкування військової адміністрації) табір називався — «пересильний тюремний табір» (нім. Durchgangs Haftlager). На документі навіть можна прочитати підпис лагерфюрера: «Радомські». Про те, що табір поблизу Бабиного Яру називався «виправно-трудоий», свідчив у 1960-х роках і Ганц Шумахер.

Також серед різних справ у архіві ГДА СБУ та ЦДАВО знайдено ще 8 документів виправно-трудоого та пересильного табору при поліції безпеки та СД в Києві, на деяких документах цей табір позначають аббревіатурою «D.H.L.»²⁰. Це повідомлення поліції безпеки та СД у Києві про втечі ув'язнених із «установи головнокомандувача СС- і поліцайфюрера», яка в документах 1942 р. називається «робочий табір головнокомандувача СС- і поліцайфюрера»²¹. У донесеннях з цього київського табору в поліцію безпеки та СД мова йде про втечі арештантів. Адміністрація та охорона складалася з членів підрозділу СС, у документах згадується така табірна посада як «бригадир». Все це вказує на те, що мова йде саме про Сирецький табір. Зрештою, на одному із донесень перекладач ідентифікував підпис штурмбанфюрера і коменданта табору Радомські²², відомого як коменданта Сирецького табору. Отже назву «Сирецький» дали самі кияни (в'язні, поліцейські та свідки), оскільки це місце ув'язнення перебувало на території Сирецьких військових таборів часів Російської імперії та Радянського Союзу. Адже основну інформацію про табір дослідники отримали із протоколів допитів у НКВС/НКДБ свідків і звинувачених та документів НДК, також складених на основі свідчень очевидців — жителів Києва. У першому свідченні про цей табір, офіційно зафіксованому 9 листопада 1943 р., киянин Володимир Давидов називає це місце ув'язнення «Сирецький концтабір». Але ось, поліцейський М. Пацьора, який був родом із Київської області й у місто прибув лише в 1943 р., називає це місце «концтабір, який розміщувався в Бабиному Яру»²³.

Деякі вчені розглядали Сирець як підтабір концтабору Заксенхаузен на окупованій радянській території²⁴. Згідно зі списком підтаборів Заксен-

²⁰ ЦДАВО України, ф. 3676, оп.4, спр. 118, арк. 18.

²¹ ГДА СБ України, ф. 2, оп. 1, спр. 1076, арк. 468.

²² ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 4, спр. 118, арк. 21–23.

²³ Бабий Яр: человек, власть, история. С. 387.

²⁴ Евстафьева Т. Сырецкий концентрационный лагерь. С. 171; Довідник про табори, тюрми і гетто на окупованій території України (1941–1944) / Ред. кол.: Г. В. Боряк, та ін.; Упоряд. матеріалів, передм. М. Г. Дубик. К.: Державний комітет архівів України, 2000.

хаузуна, підготовленим Міністерством юстиції Федеративної Республіки Німеччина, в Києві справді з 1 липня 1942 р. до 1 квітня 1943 р. існував підтабір концтабору Заксенхаузен з назвою «Київський табір»²⁵. Також там вказується, що в Києві в цей час діяла ще й робоча команда концтабору Заксенгаузен²⁶. Дослідження Андреаса Вайгельта (Andreas Weigelt) про київську філію Заксенгаузуна, показує, що робоча команда в Києві розташовувалася в установі для військової підготовки, а кількість в'язнів була незначною — до 300 осіб. Ця інформація свідчить однозначно, що мова йде не про Сирецький табір²⁷. Загалом у Києві кінця 1942 р. було приблизно 50 різних колишніх радянських підприємств, підпорядкованих СС, зокрема і цегельний завод. Імовірно, якийсь із цих об'єктів і міг бути філією чи робочою командою концтабору, розташованого на території Райху. Про існування таких підтаборів свідчать біографії деяких в'язнів Сирецького табору: Леоніда Островського, Давида Будника, Фіми Вілкиса, Якова Капера, які до весни 1943 р. були в'язнями у таборах на вул. Керосинній, потім по вул. Інститутській, 5.

Під час виконання проекту «Сирецький і Яновський нацистські табори в документах радянських спецслужб» було опрацьовано 42 справи, які зберігаються у різних фондах архіву Служби безпеки України. Це дало можливість прослідкувати різноманітні долі в'язнів табору: від агентів СД та охоронців, які були направлені до табору на декілька місяців за порушення дисципліни, спекуляцію й інші правопорушення, до випадкових перехожих, яких арештував поліцейський патруль в селах Київської чи Полтавської області. Серед цих матеріалів — архівно-слідчі справи, заведені у 1943–1955 роках. З них — 9 справ безпосередньо стосуються осіб, які були в таборі сотниками і бригадирами, 6 справ — на обвинувачених у тому, що вони були «агентами СД», 10 справ — на військовослужбовців 23-го шуцманшафтбатальйону СД. За цими матеріалами було знайдено біографічні дані на 113 в'язнів. А загалом під час

304 с.; Karel Berkhoff. The «Russian» Prisoners of War in Nazi-Ruled Ukraine as Victims of Genocidal Massacre. *Holocaust and Genocide Studies*. 2001. 1(15) P. 13.

²⁵ Anlage zu § 1. Verzeichnis der Konzentrationslager und ihrer Aussenkommandos gemäß § 42 Abs. 2 BEG, URL: http://www.gesetze-im-internet.de/begdv_6/anlage_6.html

²⁶ Шоста постанова про виконання Федерального закону про компенсацію (6-й DV-BEG). URL: https://www.gesetze-im-internet.de/begdv_6/anlage.html

²⁷ Weigelt Andreas. Kiew. Benz, W., Distel, B. (Hsg.) *Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager*. (Vols. 3). München: Beck, 2003. S. 207; Kiev. *Encyclopedia of Camps and Ghettos 1933–1945*, ed. Geoffrey Megargee. Vol. 1. Bloomington: Indiana University Press in association with the United States Holocaust Memorial Museum, 2009. Pp. 317–318.

реалізації цього дослідницького проєкту вдалося встановити імена 1611 в'язнів Сирецького табору.

У 1968 році Управління КДБ при РМ УРСР по Київській області розіслало в інші області України листа з проханням поновити пошуки колишніх «бригадирів» та «сотників» Сирецького табору, які не зазнали покарання за їх злочинну діяльність у таборі²⁸. І хоча співробітникам КДБ нікого із підозрюваних знайти не вдалося, але протоколи розмов із колишніми в'язнями (Яковом Капером, Яковом Стеюком, Йосипом Великим, Михайлом Кісельовим, Іваном Кучером) виявили нові деталі до їх попередніх свідчень, дали можливість дізнатися про повоєнну долю бранців. Окремо слідчі намагалися встановити обставини загибелі у Сирецькому таборі футболістів київського «Динамо» — Трусеви́ча, Клименка і Кузьменка. Підтвердилася версія про те, що колишні футболісти потрапила до числа заручників, яких розстріляли через втечу з бригади двох в'язнів.

Знайдені справи дали можливість детальніше прослідкувати жіночі історії. Це були не лише ув'язнені у таборі жінки, а також жінки, які часто ризикували життям і приносили передачі своїм дітям, чоловіками, знайомим у таборі. Для нашого дослідження надзвичайно важливими виявилися їхні свідчення, які показують спосіб взаємодії адміністрації, охорони і бранців табору із «зовнішнім» світом. Також дуже інформаційними виявилися спостереження цих жінок, які приносили їжу своїм рідним до огорожі табору.

Внаслідок виявлення та вивчення справ на «сотників і бригадирів» Сирецького табору можна дещо скорегувати роль цих в'язнів в управлінні табору, а також показати межі особистого вибору та ініціативи таких бранців. В окремих випадках вони добровільно чи вимушено ставали катами для своїх товаришів по табору. Наприклад, відомий персонаж — Володимир Бистров, який був просто комірником у таборі, і, власне, не зобов'язаний був чинити насильство над в'язнями, тим не менше був активним учасником знущань. Протилежними є історії бригадирів Йосипа Великого²⁹ та Гната Угляренка³⁰, які, зрештою, були виправдані й реабілітовані та демонструють іншу роль цих табірних функціонерів у житті в'язнів.

Дослідники Сирецького табору майже не порушували тему про те, як склалася доля в'язнів, «евакуйованих» до Німеччини восени 1943 року. Завдяки оприлюдненим документам у онлайн-архівах Арользена та

²⁸ ГДА СБУ, ф. 11, спр. 773, том 4.

²⁹ Там само, ф. 6, спр. 47612-ФП.

³⁰ Там само, спр. 68392-ФП.

Узагальненої бази даних «Меморіал» вдалося знайти поіменний список транспорту із Сирецького табору, який прибув до концтабору Дахау 14 вересня 1943 року. Іншу групу в'язнів ще раніше, 8 серпня 1943 р., вивезли до концтабору Гросс-Розен. Також зі свідчень Єлизавети Логінової відомо, що 22 вересня 1943 р. з Сирецького табору до Німеччини вирушив потяг, у якому було 620 жінок-ув'язнених³¹.

Пошук серед справ репатріантів у Державному архіві Київської області допоміг віднайти матеріали на декількох в'язнів Сирецького табору, найбільш інформативними з яких виявилися фільтраційні справи на Валіко Поцхішвілі³², Івана Пилипчука³³, Сергія Медведєва³⁴. Ці матеріали показують труднощі, з яким стикалися колишні в'язні нацистських концтаборів після їх повернення до Радянського Союзу. Недовіра, обмеження в правах, проблема з пропискою у столичному місті чекали на вчорашніх в'язнів нацистських концтаборів.

Під час проекту проводилося дослідження 10 архівно-слідчих справ на військовослужбовців 23-го шуцманшафтбатальйону СД, а загалом до відповідальності у повоєнний час було притягнуто 99 його колишніх військовослужбовців³⁵. До вже відомої інформації про обставини набору, служби та діяльності цього військового підрозділу поза охороною Сирецького табору додали нову — про обставини евакуації в'язнів восени 1943 року. У архівно-слідчій справі на Миколу Ленду детально описується організація супроводу ешелону з в'язнями, під час їх транспортування у вересні 1943 р. до концтабору Гросс-Розен, а також розстріл в'язнів одного вагону, з якого була здійснена втеча³⁶.

Загалом, проаналізований комплекс архівно-слідчих справ жодним чином не суперечить інформації, викладеній у свідченнях в'язнів «команди смертників», які відкопували і спалювали трупи у Бабиному Яру. Проте дає можливість показати ширшу картину функціонування табору поліції безпеки та СД в Києві та різноманітні історії в'язнів. Не всі такі біографії виглядають «героїчними» і вкладаються в радянський канон «борця з фашизмом». Наприклад, Володимир Давидов серед товаришів по ув'язненню у Сирецькому назвав прізвище Єлисея Тищенка. Його свідчення були детально запротокольовані ще 11 листопада 1943 р. офіцером НКВС, тобто одними з перших³⁷. Але далі його історію «не

³¹ ГДА СБУ, ф. 5, спр. 39051, арк. 193.

³² ДАКО, ф. Р-5597, спр. 167021.

³³ Там само, спр. 107667.

³⁴ Там само, спр. 189031.

³⁵ ГДА СБУ, ф. 11, спр. 773, том 2, арк. 71.

³⁶ Там само, ф. 5, спр. 58328, арк. 15–17 зв., 21–27, 125–136.

³⁷ Там само, ф. 11, спр. 937, т. 3, арк. 217–219 зв.

розкручували», бо Єлисей Тищенко потрапив до табору за спекуляцію алкоголем, яку він організував спільно з німецьким єфрейтором-дезертиром. Очевидно, що такому сюжету не було місця у жахливій й одночасно героїчній історії табору поблизу Бабиного Яру, яка писалася після війни.

Подальше опрацювання виявлених матеріалів, враховуючи специфіку радянської Феміди, дасть можливість доповнити історію Бабиного Яру і Сирецького табору невідомими сюжетами.

REFERENCE

Aristov, S. (2015). Next to Babi Yar: The Syrets Concentration Camp and the Evolution of Nazi Terror in Kiev. *Holocaust and Genocide Studies*. 3 (29), 431–459. [in English].

Aristov, S. (2018). *Sistema natsistskikh kontsentratsionnykh lagerey na okkupirovannoy territorii Sovetskogo Soyuza (1941–1944)*. Doctor's thesis. Kursk State University, Kursk. [in Russian].

Benz, W., & Distel, B. (Ed.) (2005–2009). *Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager*. (Vols. 1–9). München: Beck. [in Germany].

Berkhoff, K. (2001). The «Russian» Prisoners of War in Nazi-Ruled Ukraine as Victims of Genocidal Massacre. *Holocaust and Genocide Studies* 1 (15), 1–32. [in English].

Budnyk, D., & Kaper, Ya. (1993). *Nichto ne zabyto. Evreyskie sudby v Kieve, 1941–1943*. Konstanz. [in Russian].

Catalogue of camps and prisons in Germany and German-occupied territories, Sept. 1st, 1939 — May 8th, 1945. (1949–1950). Arolsen [Germany: The Service].

Davydov, V. (1946, 17 January). V Syretskom konzlagere (In the Syretskii camp) *Pravda Ukrainy*, 3. [in Russian].

Dovzhenko, O.P. (2013) *Shchodennykovi zapysy (Diary entries), 1939–1956*. Kharkiv: Folio [in Ukrainian and Russian].

Dubyk, M. (Eds.). (2000). *Dovidnyk pro tabory tyurmy ta getto na okupovaniy terytoriyi Ukrayiny (1941–1944)*. (A Handbook of prison camps and ghettos in the occupied territory of Ukraine, 1941–1944). Kyiv. [in Ukrainian].

Evstafieva, T. (2004). *Syretskiy kontsentratsyonnyi laher* (Syretskiy concentrations camp). In Evstafieva, T., & Nakhmanovich, V. (Eds.) *Babiy Yar: chelovek, vlast, ystoriya. Dokumenty i materialy*. (Vol. 1(5), pp. 171–186). Kyiv: Vneshtorhizdat. [in Russian].

Evstafieva, T., & Nakhmanovich, V. (Eds.) (2004). *Babiy Yar: chelovek, vlast, istoriya. Dokumenty i materialy. (Babi Yar: human, power, history. Documents and materials) Vol. 1(5): Istoricheskaya topografiya. Hronologiya sobyitiy*. Kyiv: Vneshtorhizdat. [in Russian].

Lebedeva, N.S., Rahynskiy, M.Yu., & Pavlyshchev, K.S. (Eds.). (1991). *Niurnberhskiy protsess: Sbornyk materialov (Nuremberg Trial: collection of materials)*. Vol. 5(8). Moscow: Yurydycheskaia lyteratura. [in Russian].

Megargee, Geoffrey P. White, Joseph R.; Hecker, Mel, (Eds.). (2009). *Encyclopedia of camps and ghettos. 1933–1945. Volume I: Early Camps, Youth Camps, and Concentration Camps and Subcamps under the SS-Business Administration Main Office* (WVHA). Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press. [in English].

Pagenstecher, Cord. (2009). *Arbeitserziehungslager*. In Benz, W., Distel, B. (Ed.) *Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager* (Vol. 9: Arbeitserziehungslager, Ghettos, Jungenschutzlager, Polizeihäftlager, Sonderlager, Zigeunerlager, Zwangsarbeitslager, pp. 75–99) München: C.H. Beck. [in Germany].

Prusin, Alexander V. (2007). A Community of Violence: The SiPo/SD and Its Role in the Nazi Terror System in Generalbezirk Kiew. *Holocaust and Genocide Studies*. 1 (21), 1–30 [in English]

Rudenko, R.A., & Aleksandrov, H.N. (1958). *Nyurnbergskiy protsess nad glavnyimi nemetskimi voennyimi prestupnikami: sbornik materialov* (Nuremberg trials of the main German war criminals: collection of materials) (Vol. 3(7): *Voennyye prestupleniya i prestupleniya protiv chelovechnosti* (War crimes and crimes against humanity). Moscow: Gosyurizdat. [in Russian].

Rüter, C.F., De Mildt, Dick W. (Eds.). (1968–2012). *Justiz und NS-Verbrechen. Sammlung deutscher Strafurteile wegen nationalsozialistischer Tötungsverbrechen 1945–1999*. Vols. 1–49. Amsterdam: Amsterdam University Press. [in Germany].

Trubakov, Z. (1997). *Tajna Babiego Yara* (*The mystery of Baby Yar*). Tel-Aviv. [in Russian]

Weigelt, A. (2007). *Kiew*. in Benz, W., Distel, B. (Ed.). *Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager*. (Vol. 3, p. 207). München: Beck. [in Germany].

Volodymyr Birchak,

Head of academical programs
Center for Research on the Liberation Movement
(Kyiv) Ukraine, birchak87@gmail.com

Tetiana Pastushenko,

Candidate Degree, Research Associate,
Institute of History of Ukraine,
National Academy of Sciences of Ukraine
(Kyiv) Ukraine, tetiana_p@ukr.net

SYRETSKY «WORK EDUCATION» CAMP OF THE GERMAN SECURITY POLICE (SIPO) AND SECURITY SERVICE (SD): SOURCE AND HISTORIOGRAPHICAL ANALYSIS

This essay reconstructs the evolution of research on the history of the camp which was organized by Nazi in 1942–1943 near Babyn Yar, as well as to present the preliminary results of the international project «Syretsky and Yanivsky Nazi Camps in

Soviet security service documents». This project started in 2020 and is implemented by the State Branch Archive of the Security Service of Ukraine, the Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine and the Center for Research on the Liberation Movement together with the Leonid Nevzlin Research Center at the Hebrew University of Jerusalem.

Evidence of the mass executions of Jews in Babyn Yar and Nazi crimes in the Syretsky camp were recorded in detail by NKVD officers immediately after the return of Soviet power to Kyiv. But these materials remained inaccessible to researchers until the collapse of the USSR. The story told by Volodymyr Davydov, the surviving Jewish prisoner, about the «Syretsky Concentration Camp», was edited according to the Soviet concept of «the Great Patriotic War» and was spread in public.

New archival files related to the history of the Syretsky camp, its prisoners and guards were discovered during those international project in the archive of the Security Service of Ukraine. These materials shed light on the new circumstances of functioning of the camp, provide an opportunity to establish more than a thousand new names of its prisoners, to reconstruct their biographies, to confirm the known facts.

Key words: *World War II, Nazi occupation of Ukraine, Kyiv, Babyn Yar, Syretsky camp, «work education» camp of the German Security Police (SiPo) and Security Service (SD).*